

УДК 1:316.7:355.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.8>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ: ПОШУК ШЛЯХІВ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ У СМИСЛОВОМУ ПОЛІ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

Ірина Севрук

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України, 3, 61000, м. Харків, Україна*

Юлія Соколовська

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України, 3, 61000, м. Харків, Україна*

У статті проведено аналіз наявного обмеженого розуміння військовими України змісту відповідальності військових. З урахуванням викликів та вимог сучасності, реалій ведення бойових дій на теренах країни, нагальних завдань щодо реформування національних силових структур такий стан справ є неприйнятним.

Підвищення рівня суспільної довіри до всіх складових частин сектору безпеки та оборони України багато в чому залежить від сформованості необхідних компетентностей офіцерського складу, в першу чергу соціальної відповідальності.

Тому метою дослідження є аналіз на основі міждисциплінарного підходу соціальної відповідальності офіцерів у її практичних вимірах з метою подолання наявного розриву між теоретичними розробками вітчизняних фахівців та практиками виконання службових та службово-бойових завдань.

Методологічною основою дослідження є напрацювання сучасної західної та вітчизняної науково-теоретичної думки щодо військового професіоналізму, відповідальності військових, у першу чергу – офіцерського корпусу. Під час проведення дослідження було застосовано міждисциплінарний та конкретно-історичний підходи, методи філософської рефлексії, аналізу документів, порівняльний аналіз, проведені опитування (індивідуальні та групові).

Результати опитувань, які проводились у НА НГУ серед курсантів та офіцерів-слухачів магістратури з метою виявлення реального розуміння змісту відповідальності військових, демонструють, що типовим є розуміння відповідальності у межах статутних норм. Проведена робота з аналізу закріпленого у статутах змісту відповідальності військових. Доведено, що таке розуміння є достатньо обмеженим, оскільки не враховує соціальної відповідальності військових.

Доведено, що практична реалізація відповідальності військових у сучасному її розумінні постає як комплексна проблема, що пов'язана із цілою низкою системних викликів та проблем, вирішення яких автори дослідження вбачають у створенні системи етичної освіти військових у секторі безпеки та оборони України.

Визначено перспективні напрямки розроблення заявленої проблематики.

Ключові слова: відповідальність, персональна відповідальність (офіцера), соціальна відповідальність (офіцера), військовий професіоналізм, етична освіта військових.

Постановка проблеми. Дефіцит відповідальності. Дефіцит професіоналізму. Це те, від чого потерпає сьогодні, задихається українське суспільство. Те, що відчувається особливо гостро, коли квітне на вищих щаблях соціальної ієрархії. Те, що здатне приду-

шити будь-які конструктивні ініціативи та спроби змінити щось на краще. Те, що сприймається вже як явище буденне, майже як норма.

Але є професії, у яких відповідальність постає як невід'ємна складова частина професіоналізму. Професії, в тому значенні цього поняття, як його інтерпретує західна теоретична традиція, говорячи про виключно значущі для суспільного життя (лікарі, юристи, військові) [1], – що передбачає добровільне та свідоме прийняття професіоналом на себе обов'язку служити суспільству.

Актуальність теми дослідження визначається нагальністю потреб підвищення рівня суспільної довіри до силових структур України, підвищення авторитету армії, зміцнення репутації військовослужбовців за рахунок сформованих компетентностей офіцерського складу, і в першу чергу – соціальної відповідальності, яка постає як одна з головних компетентностей військового професіонала, що зумовлює і якість несення служби, і якість соціальних взаємодій, у які включений офіцер як військовий та як громадянин.

Аналіз досліджень та публікацій демонструє значну увагу як закордонних, так і вітчизняних фахівців до проблем формування військового професіонала сучасного типу, відповідно, й вимог, яким мають відповідати військові, в першу чергу офіцерський корпус.

Класичні дослідження специфіки військової професії та військового професіоналізму (С. Хантінгтон, 1959; М. Яновитц, 1960; Ч. Москос, 1976) заклали фундамент розглядові моральних зобов'язань військових перед суспільством та соціальної відповідальності як невід'ємної складової частини офіцерської професії.

На теренах пострадянського простору соціальна відповідальність розглядалась радше як фундаментальна соціально-філософська проблема. У роботах С. Карпухіна, В. Сперанського, Н. Мінкіної, А. Плахотного, С. Левицького, Н. Табунова, В. Тепляка, Л. Грядунової, С. Дмитрієвої, В. Козловського, А. Панова, В. Яковлева та ін. було закладено загальні засади теорії соціальної відповідальності, окреслено основні напрямки розроблення проблем соціальної відповідальності, що утворило міцну методологічну базу подальшим дослідженням.

Останнім часом з'являється все більше вітчизняних та зарубіжних наукових розвідок, присвячених дослідженню соціальної відповідальності військових (І. Дятлова; І. Гамула, С. Васильєв, Ю. Сичевський, О. Петров, С. Карпухін, П. Квіткін, О. Капінус, Ю. Чернавін, Є. Кіреєв, О. Глазунов, І. Ребрій та інш.). Соціальна відповідальність військовослужбовців сьогодні є предметом вітчизняних соціально-філософських, правових та педагогічних розвідок.

Водночас проблеми соціальної відповідальності офіцера за умов трансформаційних процесів, що їх переживає сучасне українське суспільство та його силові структури, в контексті ситуації граничного соціального та соціально-політичного напруження, за умов зростаючих протестних настроїв, ведення бойових дій на теренах країни та неконтрольованого розповзання зброї, залишаються практично недослідженими. Незважаючи на значні напрацювання західних та вітчизняних фахівців, проблеми реалізації соціальної відповідальності військових в українських соціокультурних контекстах постають на сьогодні як широке проблемне поле.

Метою статті є аналіз на основі міждисциплінарного підходу соціальної відповідальності офіцерів у її практичних вимірах із метою подолання наявного розриву між теоретичними розробками вітчизняних фахівців та повсякденними практиками виконання службових та службово-бойових завдань.

Методологія. Теоретико-методологічною базою даного дослідження слугують класичні підходи щодо дослідження військового професіоналізму та відповідальності військо-

вих, презентовані роботами західних дослідників та представників вітчизняної науково-теоретичної думки.

Методи, які було застосовано під час проведення дослідження: міждисциплінарний та конкретно-історичний підходи, філософська рефлексія, аналіз документів, порівняльний аналіз, опитування (індивідуальні та групові).

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів дослідження.

Соціальна відповідальність військових за умов ведення бойових дій на теренах країни постає як головна умова формування довіри суспільства до армії та вибудовування оптимальних взаємодій військових та цивільних.

Маємо засвідчити, що соціальна відповідальність військових як теоретична проблема на сьогодні вже достатньо якісно та ретельно відпрацьовується. Сучасна науково-теоретична думка називає і різноманітні теоретико-методологічні підходи, і структуру, і рівні сформованості соціальної відповідальності військових, і педагогічні техніки щодо її формування в курсантському середовищі тощо [2; 3; 4].

Але практики демонструють значний розрив між тим, що декларується в теоретичних розвідках вітчизняних фахівців, та тим, що маємо як реальні практики виконання службових та службово-бойових завдань. Принципово важливим є й питання щодо розуміння самими військовими змісту поняття «соціальна відповідальність офіцера».

Результати опитувань, що проводились під час навчальних занять у НА НГУ протягом 2014–2020 рр. серед курсантів та офіцерів-слухачів магістратури (офіцери ЗСУ, НГУ, ДПСУ), які виконували обов'язки в зоні проведення АТО/ООС, довели, що типовими проявами девіації у солдатсько-старшинському середовищі були пияцтво, наркоманія, невиконання наказу, дезертирство тощо. А от для офіцерського складу була типовою неготовність/небажання нести відповідальність. Цю ваду називали до 90% респондентів, у першу чергу – намагання перекинути на підлеглих або відповідальність, або взагалі прийняття рішення у складних ситуаціях.

Водночас слід зазначити, що саме відповідальність розглядається сучасною західною теоретичною традицією як невід'ємний маркер військового професіоналізму. Поряд із компетентністю (професійною майстерністю) та корпоративністю відповідальність постає така, що конститує професіоналізм офіцера. Суттєво, що відповідальність офіцера інтерпретується в діалектичному взаємозв'язку із професійною майстерністю. С. Хантінгтон, чия робота «Солдат та держава» визнається як класичне дослідження професії військового, зазначає: «Реалізація ... відповідальності потребує досконалого володіння професійною майстерністю; досконале володіння майстерністю передбачає прийняття на себе відповідальності». Тут же він підкреслює: «Майстерність офіцера – в управлінні насиллям; він несе відповідальність за воєнну безпеку свого клієнта – суспільства» [1].

У контексті нашої розвідки принципово важливим є розуміння відповідальності офіцера саме як соціальної відповідальності, в першу чергу перед суспільством.

Українські реалії сьогодні демонструють домінування практик, які, незважаючи на гасла демократизації, і й досі є майже повністю зануреними в тоталітарне минуле. Держава не усвідомлюється як інститут, якому суспільство делегувало певні повноваження та функції. Ці функції, безумовно, є надважливими для існування суспільства. Але держава слугує суспільству, а не навпаки. Держава не має замінювати/підмінювати собою суспільство. І в такому разі головна відповідальність офіцера, в першу чергу, перед суспільством, і далі – перед державою, яка є «політичним агентом» суспільства.

У вітчизняних практиках, на жаль, і досі все відбувається навпаки. Більш того, все усвідомлюється та нормується навпаки. Дослідження, метою якого було виявлення пов-

ноти розуміння курсантами та офіцерами-слухачами НА НГУ змісту відповідальності офіцера, довело, що інтерпретація відповідальності обмежується лише посиланням на статuti, норми та вимоги до відповідальності в межах посадових обов'язків.

Водночас проведений аналіз змісту статутів дозволяє стверджувати, що розуміння відповідальності розгортається лише у вимірі особистої (персональної) відповідальності офіцера (командира/начальника) перед державою [5, с. 19]. Навіть саме поняття «соціальна відповідальність» у статутах відсутнє. Вважаємо таке розуміння достатньо обмеженим та таким, що не відповідає викликам сучасності та стандартам НАТО.

Вважаємо також за доречне провести певні термінологічні уточнення, що пов'язане з розмежуванням понять «персональна відповідальність військового» та «соціальна відповідальність військового».

Персональна відповідальність найчастіше розуміється як сукупність прав та обов'язків людини, що відповідає займаній посаді (власній ділянці роботи) та усвідомлюється людиною як обов'язкове для виконання.

У такому разі персональна відповідальність військового чітко визначається Статутами внутрішньої служби України, у яких зафіксовано як загальні обов'язки (відповідальність) офіцерів (командирів/начальників), так і коло персональної відповідальності по ієрархії посад від командира полку (корабля 1 і 2 рангу, окремого батальйону) до рядового (матроса) у мирний та воєнний час [5]. Згідно із чинним законодавством України передбачено такі види відповідальності: адміністративна, кримінальна, матеріальна, цивільно-правова, дисциплінарна, і що стосується персональної відповідальності офіцера, то всі її види наявні у практиках санкцій щодо тих, хто не виконує своїх персональних зобов'язань у межах посадових обов'язків.

Соціальна відповідальність зазвичай розуміється як здатність особи усвідомлювати свої обов'язки перед іншими – людьми, суспільством, державою. Вона не обмежується колом посадових обов'язків, розкривається в різноманітних соціальних взаємодіях та постає як здатність під впливом цього усвідомлення добросовісно виконувати ці обов'язки, відповідати за наслідки своїх рішень та дій. Вона демонструє ступінь соціальної зрілості та тісно пов'язана зі свободою вибору. Соціальна відповідальність розгортається радше в морально-етичній площині, ніж адміністративній, або кримінальній чи матеріальній.

Соціальна відповідальність офіцера, на думку авторів статті, – це відповідальність перед суспільством, громадянами країни, перед підлеглими, їх батьками та родинами, перед різними групами населення України, з якими відбуваються соціальні взаємодії у мирний та воєнний час.

Не можна не погодитись із визначенням, наданим у дослідженні І. Ребрія, згідно з яким «соціальна відповідальність військовослужбовців – це ставлення до виконання громадянського і військового обов'язків, що зумовлена місцем та роллю військовослужбовців у житті суспільства, функціональним призначенням Збройних сил і реалізується в обранні способів дії та поведінки» [2, с. 142].

Особливості військової професії перетворюють відповідальність офіцера на «гіпервідповідальність». Тут тісно переплітаються персональна та соціальна відповідальність, що не обмежується статутними рамками розуміння відповідальності. Маємо пояснити цю тезу.

Функціональне призначення військової сфери в цілому, військової професії полягає в забезпеченні безпеки суспільства та держави, отже, має виняткову соціальну значущість, оскільки безпека постає як головна умова самої можливості існування і держави, і суспіль-

ства. І офіцер як військовий професіонал відповідає в першу чергу за безпеку суспільства та держави. Це місія державного значення, отже, і відповідальність офіцера набуває державного значення. Виконання цієї головної функції пов'язане з легальним використанням зброї та примусу/насилля. Офіцер як фахівець в управлінні насиллям відповідає за те, щоб «управління насиллям використовувалось тільки у схвалюваних суспільством цілях» [1]. Крім того, виконання цієї функції як військової діяльності регламентоване чисельними нормативними документами, в першу чергу Конституцією України, нормами міжнародного та національного права. Отже, офіцер несе відповідальність за додержання та забезпечення Закону та Порядку у країні. Крім того, професійна діяльність офіцера розгортається у складній системі соціальних взаємодій як всередині військової організації, так і за її межами. Отже, офіцер несе відповідальність за життя та здоров'я як особового складу, так і громадян, різноманітних соціальних груп, з якими відбувається взаємодія під час виконання службових та службово-бойових завдань.

Будь-який військовий, особливо офіцер, несе відповідальність перед своїм підрозділом, частиною в цілому, військовою структурою за її імідж, за те, що буде фіксувати суспільна думка, тавруючи структуру (підрозділ, частину), за дії, поведінку окремого військовослужбовця. У такому разі офіцер відповідає не тільки за імідж структури, а й за честь та гідність військових як професійної групи. Крім того, сучасне розуміння потребує включення у сферу відповідальності офіцера і відповідальності за збереження культурних цінностей, природного середовища, інфраструктури на території ведення бойових дій тощо.

Отже, своєрідне смислове поле, в якому нагромаджується потенціал відповідальності, принаймні, має два виміри, дві вісі координат:

- 1) за що відповідає людина (відповідальність «за»);
- 2) перед ким вона відповідає (відповідальність «перед»).

У такому разі очевидно, що розуміння відповідальності офіцера як відповідальності тільки перед державою і тільки за те, що приписують посадові обов'язки (статутні вимоги), є сьогодні суттєво обмеженим.

Крім того, слід пам'ятати, що відповідальність розгортається у площині взаємодії, взаємостосунків. Вона реалізується як необхідне відношення лише через свідому діяльність усіх соціальних суб'єктів із виконання взаємних вимог на основі їх загального інтересу, норм та принципів даної соціальної групи або суспільства в цілому. На цьому наполягає як вітчизняна, так і західна теоретична традиція.

У такому разі необхідно розглядати не тільки відповідальність військових по відношенню до держави та суспільства, а й відповідальність суспільства та держави перед військовими. Йдеться про те, що держава, як інституція, якій суспільство делегує владні повноваження, має нести відповідальність не тільки за декларування та законодавче закріплення декларацій щодо військових, а й реальне забезпечення умов для розвитку особистості військовослужбовця протягом військової служби, підтримки високого соціального статусу професійної армії, в цілому правового та соціального захисту військовослужбовців та їхніх родин. Значимість такого захисту з особливою гостротою відчувається в разі смерті або каліцтва військових.

Розгляд відповідальності офіцерів в контексті українських реалій доводить, що практики повсякденності демонструють чисельні відхилення від еталонних взірців, що утворює чисельні соціальні та професійні ризики.

У цілому маємо зазначити, що проблеми, з якими зустрічається практична реалізація соціальної відповідальності офіцерів, мають системний характер, що зумовлене,

з одного боку, укоріненістю у свідомості військових обмежених уявлень щодо відповідальності. З іншого, глобальною є недостатність демократичних традицій у силових структурах України, зокрема у системі управління на всіх рівнях, починаючи з низової ланки та завершуючи найвищими шаблонами влади. Це розкривається у цілому спектрі проблем відповідальності військових, що утворює перспективні напрямки дослідження проблеми.

1. Принцип єдиноначальства, базовий у військовій сфері, у вітчизняних практиках обертається переважно авторитаризмом, що мінімізує можливості формування відповідальності у підлеглих. Вилученість із процедур прийняття рішень, навіть у межах функціональних обов'язків, призводить до нездатності нести відповідальність. Практики закріплюють, з одного боку, переростання авторитаризму у свавілля, а з іншого, формують панічний страх перед необхідністю прийняти рішення та нести за нього відповідальність.

2. Ризики, пов'язані з відсутністю традицій та культури взаємодії військових та цивільних, розкриваються як на персональному рівні, так і на рівні взаємодії структур та інституцій. А саме:

1) структури СІМІС, що відповідають за взаємодію військових та цивільних, тільки формуються. Самі структурні підрозділи у ЗСУ було введено у 2014–2015 рр. Але фахівці – як офіцерський корпус, що має володіти особливими морально-етичними якостями та навичками, тільки починає формуватися. Структурні підрозділи СІМІС поки що укомплектовані особами без відповідної спеціальної освіти, і, відповідно, компетентностей;

2) розповсюджені практики відокремлення, відмежування військових від цивільних у межах військової організації, певне зверхнє ставлення до цивільних. Це зумовлено традиціями, які формувались ще за радянських часів та є абсолютно анахронічними у сучасному демократичному суспільстві. У СРСР цивільні завжди виконували допоміжні, обслуговуючі функції, військові установи були недвозначно воєнізованими. «Кожний, хто мав якість значення, носив військову уніформу». Ці традиції аж ніяк не гармонізують з євроатлантичними стандартами управління силовими структурами [6, с. 15].

3. Наявні проблеми, пов'язані з гендерною нерівністю у військах [7, с. 60]. Командири різних рівнів управління та різних структур сектору безпеки та оборони лише починають усвідомлювати необхідність нести відповідальність за практики гендерної дискримінації, її професійну та соціальну значущість.

4. Відсутність розгалуженої системи громадських організацій, до складу яких входили би військовослужбовці та які б відстоювали права військових, отже, взяли б на себе відповідальність у цьому питанні.

Висновки. Переведення проблеми соціальної відповідальності з рівня теоретичних розвідок у площину практичної її реалізації потребує, на наш погляд, у першу чергу, чіткого усвідомлення військовими «за» що/кого та «перед» ким/ чим має відповідати військовий, офіцер будь-якого рівня. І це вимір, у першу чергу, соціальної відповідальності в повному спектрі зобов'язань, що значно виходить за межі прописаного у статутах відповідно посади. Якщо немає такого усвідомлення – не буде й виконання. Офіцер ні сам не буде нести цієї відповідальності, ані вимагати її від підлеглих. Це принципово важливо. Вбачаємо формування такого усвідомлення стратегічно значущим завданням системи військової освіти, і, в першу чергу, ВВНЗ, а також перспективним напрямком формування системи етичної освіти військових в секторі безпеки та оборони України.

Список використаної літератури

1. Хантингтон С. Офицерская служба как профессия. Перевод с английского В. Шлыкова. *Отечественные записки*. 2002. № 8(9). URL : <https://strana-oz.ru/2002/8/oficerskaya-sluzhba-kak-professiya> (дата звернення: 20.12.2020).
2. Ребрій І.М. Сутність і зміст соціальної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил. *Вісник Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 9. С. 133–145.
3. Капінус О.С. Практичні механізми впровадження моделі формування соціальної відповідальності майбутніх офіцерів засобами інтерактивних технологій та результати експериментального дослідження. *Вісник Національного університету оборони України. Збірник наукових праць*. 2014. Вип. 2(39). С. 81–86.
4. Квіткін П.В., Дятлова І.В., Ребрій І.М. Соціальна відповідальність військового професіонала. *Вісник Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2017. Вип. 1(32). С. 103–110.
5. Статути Збройних сил України. URL : https://www.ifnmu.edu.ua/images/studentam/ridgotovka_oficeriv_zarasu/statuti_zsu.pdf (дата звернення: 20.12.2020).
6. Забезпечення професіоналізму і доброчесності в Міністерстві оборони України. Аналіз ситуації. Осло, Норвегія: Центр зі зниження ризиків корупції в оборонному секторі, 2016. URL : <https://cids.no/wp-content/uploads/pdf/Sept-2016-Ukraine-Ensuring-professionalism-report-final-ukrkyrillisk.pdf> (дата звернення: 20.12.2020).
7. Севрук І., Соколовська Ю., Чупрінова Н. Етичні виміри реалізації принципу рівних прав та можливостей жінок та чоловіків у секторі безпеки та оборони. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Збірник наукових праць. Серія Історія. Філософія. Політологія*. 2019. Вип. 17. С. 56–60.

RESPONSIBILITY OF MILITARY SERVANTS: SEARCH OF WAYS OF PRACTICAL IMPLEMENTATION IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN REALITIES**Iryna Sevruck**

*National Academy of the National Guard of Ukraine,
Humanitarian Faculty, Department of Social and Humanitarian Subjects
Zakhysnykiv Ukrainy square, 3, 61000, Kharkiv, Ukraine*

Yuliia Sokolovska

*National Academy of the National Guard of Ukraine,
Humanitarian Faculty, Department of Social and Humanitarian subjects
Zakhysnykiv Ukrainy square, 3, 61000, Kharkiv, Ukraine*

The article analyses the existing limited understanding of the subject matter of the responsibility of the military servants among the military servants of Ukraine.

Taking into account the challenges and requirements of modernity, the realities of conducting hostilities in the country, urgent tasks of reforming national security forces, the present state is unacceptable.

Increasing the level of public trust in all the components of the security and defense sector of Ukraine predominantly depends on the formation of the necessary competencies, especially social responsibility, among officers.

Therefore, the aim of the study is the analysis of the officers' social responsibility from the practical perspective based on the interdisciplinary approach to bridge the gap between the theoretical works of native experts and practices of conducting service and combat missions.

The methodological basis of the study is the research of modern Western and Ukrainian scientific-theoretical basis regarding military professionalism, the responsibility of the military servants, especially the officer corps. Interdisciplinary and historical approaches, methods of philosophical reflection, documents analysis, comparative analysis, conducted surveys (individual and group) have been applied during the study.

The results of the surveys conducted at NA NHU among cadets and Master's officers-students to identify a real understanding of the subject of the responsibility of the military servants show that a typical understanding of responsibility is supposed to be within the statutory norms. The work has been carried out to analyse the subject of the responsibility of the military servants stated in the statutes. This type of understanding has been proved to be rather limited, as it does not take into account the social responsibility of the military servants.

It is proved that the practical implementation of the responsibility of the military servants in its modern sense appears to be a complex issue associated with a wide range of systemic challenges and problems that, according to the study's authors, can be solved via creating a system of ethical education of the military servants in the security and defense sector of Ukraine.

Perspective directions of investigating the stated problems have been defined.

Key words: responsibility, personal responsibility of the officer, social responsibility of the officer, military professionalism, ethical education of the military servants.